

آزادی بیان در حوزه سیاسی در قرآن و نهج البلاغه

زهرة منصوری^۱

چکیده

زن به طور طبیعی در مقام مادر و همسر، مسئولیت تربیت نسل و فرزند را بر عهده دارد. از این رو وظایف خطیری در خانواده بر عهده اوست. از جمله این وظایف می توان به مدیریت اقتصادی خانواده که توسط وی صورت می پذیرد، اشاره نمود. بانوان در دو حیطة درآمد و کنترل مصرف خانواده نقش اساسی دارند. از جمله موارد در حیطة کسب درآمد و تولید، اشتغال بانوان بوده که یا در کسوت سرپرست خانواده و یا مکمل مرد برای هدایت مدیریت اقتصادی خانواده تلاش می کند. مرحله دوم، در بخش مدیریت مصرف، بانوان توانمند و متفکر با برنامه ریزی صحیح و تدبیر می دانند که سرمایه خانواده را کجا و چگونه مصرف نمایند تا علاوه بر آنکه نیازهای خود و فرزندان را بر طرف می نمایند، قسمتی نیز بصورت پس انداز برای موارد ضروری استفاده شود. مدیریت صحیح بانوان در اقتصاد خانواده چنان اصولی و برنامه ریزی شده صورت می پذیرد که همان درآمد اندک خانواده را برای اموراتی همچون تحصیل فرزندان، تفریحات، زیارات و حتی انفاق مورد استفاده قرار می دهند و همه این امور به توانایی زنان متفکر و مومن باز می گردد که برکت و معنویات را سرلوحه کار خویش قرار می دهند.

واژگان کلیدی: مدیریت، اقتصاد، زنان، خانواده، اقتصاد خانواده

مقدمه

مردان و زنان، دو قشر عظیم جامعه ی بشری هستند؛ شناخت هر چه بیشتر این دو گروه از یکدیگر، بهترین وسیله برای ایجاد یک جامعه ی سالم، پاک و رو به کمال است. در دین مبین اسلام، در کنار آموزه های فراوان و مشترک بین زن و مرد، احکام متفاوتی نیز وجود دارد که با توجه به تفاوت های جسمی و روانی و نقش های آنان وضع شده است، وضع این قوانین به تناسب این دو جنس بستگی دارد. لذا شناخت توانایی و ارزش های بانوان، کمک برای بالندگی بیشتر در مسیر پیشرفت و ترقی او در جامعه ی رو به جلوی امروزی و عدم شناخت درست از استعدادها و قدرت علمی آنان در واقع بی توجهی به نیمی از افراد جامعه می باشد. مهمترین سوال این پژوهش، آن است که آیا زنان در مدیریت اقتصادی خانواده می توانند نقش ایفا نمایند؟ آیا توانمندی زنان در این عرصه مانند مردان است؟ آیا در اسلام نسبت به این نوع مدیریت اشاره ای گردیده است؟

آگاه سازی از توانمندی زنان در عرصه ی مدیریت و مهارت اقتصادی چه در خانواده و چه در جامعه انگیزه ی بانوان فرهیخته را دو چندان می کند. تا با شناخت از استعدادهای خدادادی خویش بیشتر و فعال تر در توسعه ی اقتصادی و جهش تولید نقش آفرین باشند. همچنین در عرصه اجتماعی و ملی باعث بازکردن گره های اقتصادی خواهند شد. کتابهای متعدد و مقالات فراوانی پیرامون مسایل اقتصادی نگاشته شده و به رشته تحریر در آمده است و موضوعات

مختلف مانند اصلاح الگوهای مصرف، آسیب شناسی مسایل اقتصادی و غیره را مورد بحث قرار داده است؛ اما در زمینه مدیریت اقتصادی زنان تحقیق جدی صورت نگرفته است.

برنامه ریزی امور خانواده نیاز به تدبیر دارد. تدبیر به معنی درک صحیح از نیازهای واقعی خویش و حوزه تحت مسئولیت - اعم از خانواده و واحدهای بزرگتر- و مدیریت تطبیق نیازها با میزان و ظرفیت منابع مالی و پیش بینی تحولاتی که به دگرگونی نیازها، مصارف و هزینه ها منتهی می شود. از نشانه های عقل و درایت انسان است. تدبیر که در زبان روایات تقدیر - به معنی اندازه گیری - هم نامیده می شود، بر دو اصل مدیریت صحیح منابع و درآمدها و اصلاح ساختار درآمد و هزینه استوار است.

آنچه در این مقاله مورد بررسی قرار می گیرد؛ مهارت زنان و مدیریت آنان در اقتصاد خانواده است و چگونگی آن با توجه به آیات و روایات بررسی می گردد. البته در زیر مجموعه این مسئله به نقش آفرینی آنها در حفظ کرامت خانواده، رشد و تعالی اعضای خانواده و تدبیر در اداره امور خانواده سخن به میان خواهد آمد.

مفهوم شناسی

قبل از ورود به بحث اصلی، لازم است تا تبیینی نسبت به واژگان کلیدی صورت گیرد.

۱- مدیریت

مدیریت عبارت است از فرایند به کارگیری کارا و اثربخش منابع مادی و انسانی تحت نظام ارزشی پذیرفته شده آن جامعه با عنایت به اصولی چون برنامه ریزی، سازماندهی، بسیج منابع و امکانات، هدایت و کنترل و نظارت بر اساس هدفهای از پیش تعیین شده (رضاییان، ۱۳۹۸، ص ۸۴)

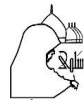
۲- اقتصاد

اقتصاد از ریشه «قصد» به معنای اعتدال و میانه روی و نیز استقامت در راه است. (الرئاد، ۱۳۸۶، ص ۱۳۷۱) آیه «وَأَقْصِدْ فِي مَشْيِكَ» نیز به معنی میانه روی و پرهیز از افراط و تفریط در هرکاری آمده است. از آن نظر که اعتدال در مخارج زندگی، یکی از مصادیق میانه روی بوده است، کلمه «اقتصاد» در باره ی آن بسیار به کار رفته است؛ تا آنجا که در به کار گیری عرفی از «اقتصاد» غالباً همین معنی، مقصود بوده است.

در واقع واژه اقتصاد در دنیای امروز، معانی متعددی دارد که بیان کننده رویکردهای متفاوت در بیان محتوای اصلی اقتصاد است. در یک تعریف کامل، اقتصاد، علم تخصیص بهینه منابع محدود به خواسته های نامحدود است. (کاپوراسو، ۱۳۹۸، ص ۵۸) می توان مدیریت اقتصاد را تدبیر لازم جهت منابع و امکانات دانست.

۳- خانواده

خانواده در لغت به معنای خاندان، دودمان، اهل خانه، زن و فرزند و فامیل به کار رفته است. (دهخدا، ۱۳۷۷، ج ۶، ص ۹۴۳۸) و در اصطلاح، خانواده به منزله ی یک واحد اجتماعی است که شامل یک زوج متاهل و فرزندان آنان می

باشد که در خانه ای کنار یکدیگر زندگی می کنند. (محمودیان، ۱۳۸۷، ص ۷۷) پس می توان عناصر اصلی تشکیل خانواده را زن و مردی دانست که مطابق آداب و رسوم اجتماعی خویش، زندگی را کنار هم آغاز می کنند و احتمالاً فرزندان به جمع آنها افزوده می شود.

۴- اقتصاد خانواده

اقتصاد خانواده را میتوان چگونگی ساماندهی و مدیریت منابع خانه تعریف کرد. اینکه چه مصرف کنیم؟ چگونه مصرف کنیم؟ چگونه از درآمد؛ حداکثر استفاده انجام شود و... پرسشهایی که هر روز در خانواده مطرح است و مربوط به اقتصاد خانواده است. اقتصاد خانواده شاخه ای از علم اقتصاد بوده و به معنی افزایش توانایی و مانور یک خانواده در مباحث اقتصادی است. همچنین مدیریت بهینه درآمد، به دست آوردن بالاترین مطلوبیت از جهت درآمد است که در اقتصاد خانواده جا می گیرد. (کیانی فر، ۱۳۸۴، ص ۷)

موضوع اقتصاد خانواده به تولید، درآمد، توزیع و مصرف در خانواده، همچنین اولویت های آن اشاره دارد. هنر اقتصاد خانواده به معنی برقراری تعادل میان منابع محدود درآمدی و مخارج است و تأمین اقتصادی یکی از رموز بقای خانواده هاست. (همان)

زنان بدون مناقشه در این سازماندهی و مدیریت اقتصادی نقش کلیدی دارند. نخستین رهنمود اسلام نیز در مدیریت اقتصاد خانواده، برنامه ریزی برای هزینه کردن و ایجاد تعادل میان دخل و خرج زندگی است. قرآن در این زمینه می فرماید: «لِيُنْفِقَ ذُو سَعَةٍ مِّنْ سَعَتِهِ وَمَنْ قُدِرَ عَلَيْهِ رِزْقُهُ فَلْيُنْفِقْ مِمَّا آتَاهُ اللَّهُ لَا يُكَلِّفُ اللَّهُ نَفْسًا إِلَّا مَا آتَاهَا سَيَجْعَلُ اللَّهُ بَعْدَ عُسْرٍ يُسْرًا» (سوره طلاق، آیه ۷) بر توانگر است که از دارایی خود هزینه کند، و هر که روزی اش بر او تنگ شده باشد، از آنچه خداوند به او داده است، خرج کند.

این سخن بدین معناست که هر کسی باید فراخور درآمد خود، برای هزینه های زندگی خویش برنامه ریزی کند؛ زیرا درآمد همه مردم یکسان نیست. از این رو هر کس برای رسیدن به توازن و تعادل میان دخل و خرج زندگی، باید برنامه خاص خود را داشته باشد. رعایت این توازن، حتی در شرایط مختلف اقتصادی زندگی یک فرد نیز ضروری است. امیرالمؤمنین (علیه السلام) می فرماید: با برنامه ریزی صحیح، فقر پدید نمی آید. (آمدی، ۱۳۷۳، ح ۱۰۹۲۰)

منابع درآمد زنان در خانواده

از مهمترین منابع اقتصادی خانواده تلاش و کوشش مرد برای تأمین معاش خانواده خود است. او متکفل افراد خانواده می باشد. لذا تلاش مضاعف برای بر طرف نمودن نیاز خود و فرزندانش دارد. به دلیل آنکه انسان طبیعتاً مدنی است و از نظر خلقت و طبیعت به خوراک و پوشاک، مسکن و سایر لوازم محتاج و نیازمند آفریده شده است.

کار و کوشش، قانون عام آفرینش برای شکوفایی اقتصاد و دست یابی به اهداف و آرزوهای بلند است. هر که این قانون را به درستی به کار گیرد، دنیای او رونق می گیرد و شکوفا می شود؛ حضرت رسول اکرم (صلی الله علیه و آله) می

فرمایند: عبادت هفتاد قسم است بهترین آنها به دست آوردن روزی حلال است. (حر عاملی، ۱۴۱۲، ۱، طلب الرزق، ج ۱۵). در ادامه به مهمترین منابع درآمد زنان اشاره می گردد.

۱- مهریه

طبق نظر مشهور فقها بلکه بر اساس اجماع علما، مهریه در نکاح لازم است، چه در عقد دائم و چه در ازدواج موقت، اما تفاوتی که وجود دارد این است که در ازدواج موقت اگر «مهر» مشخص نشود، عقد باطل می شود ولی در ازدواج دائم، عقد باطل نمی شود و «مهر المثل» بر عهده شوهر می آید. صاحب جواهر در مقام توضیح این تفاوت می گوید: در ازدواج دائم، غرض اصلی، بقاء نسل و تشکیل خانواده و تربیت فرزند است، اما در متعه غرض اصلی و غالبی، استمتاع و لذت جویی است، از این رو باید مانند عقد اجاره، اجرت و عوض حتما مشخص شود. (نجفی، ۱۳۶۵، ج ۳۰، ص ۱۶۲) و خداوند متعال در آیات متعدد به مسئله مهریه اشاره نموده است. « **وَأَتُوا النِّسَاءَ صَدَقَاتِهِنَّ نِحْلَةً فَإِنْ طِبْنَ لَكُمْ عَنْ شَيْءٍ مِنْهُ نَفْسًا فَكُلُوهُ هَنِيئًا مَرِيئًا** » (سوره نساء، آیه ۴) و مهر زنان را به عنوان هدیه ای از روی طیب خاطر به آنان بپردازید؛ (ولی) اگر آنها چیزی از آن را با رضایت خاطر به شما ببخشند، حلال و گوارا مصرف کنید.

و در آیه ۲۴ می فرماید: « **فَمَا اسْتَمْتَعْتُمْ بِهِ مِنْهُنَّ فَآتُوهُنَّ أُجُورَهُنَّ فَرِيضَةً وَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ فِيمَا تَرَاضَيْتُمْ بِهِ مِنْ بَعْدِ الْفَرِيضَةِ** » و زنانی را که متعه (=ازدواج موقت) می کنید، واجب است مهر آنها را بپردازید. و گناهی بر شما نیست در آنچه بعد از تعیین مهر، با یکدیگر توافق کرده اید. و در روایات نیز آمده است که مهریه حدی ندارد و مهم توافق طرفین بر سر آن است. (حر عاملی، ۱۴۱۲، ج ۱۵، باب ۱) از مجموع روایات و آیاتی که درباره مهریه ازدواج در قرآن آمده است می توان استفاده کرد که در مهریه هم به هدیه و پیشکش بودن و صداقت شوهر نسبت به زن و میل او و هم به پاداش و هزینه وقت و زحمت و بهره گیری از زن توجه شده است.

در بحث مهریه یا صداق، مرد متعهد می شود که چیزی را به همسر خود عطا کند و این مهر، می تواند هر مالی باشد، از اشیاء یا دین یا منفعت یک خانه یا زمین یا حیوان و یا اینکه تعلیم یک صنعت و کار حلال یا آموزش سوره ای از قرآن؛ بلکه ظاهر امر حق مالی قابل نقل و انتقال مثل حق تحجیر. مهم توافق طرفین بر سر مهریه است و حد خاصی ندارد. مهریه ای که زن دریافت می نماید، می تواند به عنوان پشتوانه مالی برای او بوده و نسبت به رفع نیازهای مالی خود به وسیله آن قیام نماید. (خمینی، بی تا، ج ۲، ص ۲۹۷)

۲- حق نفقه

یکی از موارد تفاوت در حکم بین مرد و زن، وجوب پرداخت نفقه بر مرد (به عنوان شوهر) در عقد دائم و عدم وجوب پرداخت آن بر زن (به عنوان زوجه) است. نفقه شامل غذا، لباس، مسکن، نیازمندی های زندگی و حتی هزینه آرایش بر اساس شأن و نیاز است. همچنین اگر زن به دلیل بیماری یا نقض عضو، نیازمند خدمتکار باشد، بر مرد لازم است که برای او در صورت توانایی، خدمتکاری فراهم کند.

توسعه در زندگی و فراهم کردن رفاه خانواده و همسر سبب رضایت پروردگار می گردد. امام سجاد (علیه السلام) در این باره می فرماید: «ارضاکم عندالله اوسعکم علی عیاله» (حر عاملی، بی تا، ج ۵، ص ۱۳۲) محبوب ترین شما نزد خداوند کسی است که بر عیال خود وسعت ایجاد کند.

به نظر می رسد که توجه به این حق، کانون خانواده را آرام و سالم می سازد و سکون و تعالی در زندگی پدید می آورد و فرصت بیشتری به زنان برای انجام وظایف طبیعی خود می دهد. (صافی، ۱۳۷۴، ص ۴۴) بنابراین نفقه، حق زینت بخشیدن زن به آشیانه مرد است. نفقه حقی است که به دنبال ازدواج و انجام وظایف خانوادگی بر عهده مرد و به نفع زن پیدا می شود. (مطهری، ۱۳۷۵، ص ۳۵)

نفقه امتیازی است که هدف آن تامین نیازمندی های عاطفی، اخلاقی و اقتصادی زن می باشد. زن با توجه به حق نفقه ای که آن را دریافت می نماید، می تواند آن را برای هر آن چه نیاز دارد، هزینه نماید و از نظر جسمی و روحی و روانی آرامش داشته باشد.

۳- ارث

مسأله ارث بری زنان، حقی است که خداوند برای زنان قرار داده است. خداوند در قرآن می فرماید: «يُوصِيكُمُ اللَّهُ فِي أَوْلَادِكُمْ لِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِّ الْأُنثِيَيْنِ...» (سوره نساء، آیه ۱۱)؛ خداوند درباره فرزندانان به شما سفارش می کند که سهم پسر برابر سهم دو دختر است... زنان می توانند از ارثی که برای آنها مقدر شده است برای رفع نیازهای خود و خانواده خویش از آن بهره ببرند و وضع اقتصادی خود را سامان ببخشند.

۴- اشتغال

اسلام، فرصت را برای فعالیت اقتصادی زنان فراهم کرده، به آنان استقلال و آزادی داده، آنان را مالک مال و کار خویش کرده و حق قیمومیت را در معاملات زن از دیگران سلب کرده و در عین حال با برداشتن مسئولیت تامین بودجه خانوادگی از دوش زن، او را از هر نوع اجبار و الزامی برای پذیرش فعالیت اقتصادی معاف کرده است.

اگر زن، مالی را بدست آورد مرد، حق ندارد بدون رضایت او در آن ثروت تصرف کند. در عین حال بر مرد لازم است که مخارج و هزینه های خانواده را تامین کند. اسلام به زن حق تحصیل ثروت و استقلال کامل اقتصادی داده است. اگر کار کردن برای زنان مجاز نبود، هیچ گاه قرآن مجید چنین دستوری نمی داد.

در بسیاری موارد، قرآن مجید دستور مشترک بین زن و مرد را با یک عبارت بیان می فرماید؛ اما در جاهایی که برجسته و ممتاز می باشد برای هر کدام عبارتی ویژه می آورد؛ پس مالکیت خصوصی زنان نیز از اهمیت ویژه ای برخوردار است.

در آیه دیگری از قرآن مجید آمده است: «لِلرِّجَالِ نَصِيبٌ مِّمَّا تَرَكَ الْوَالِدَانِ وَالْأَقْرَبُونَ وَلِلنِّسَاءِ نَصِيبٌ مِّمَّا تَرَكَ الْوَالِدَانِ وَالْأَقْرَبُونَ مِمَّا قَلَّ مِنْهُ أَوْ كَثُرَ نَصِيبًا مَّفْرُوضًا» (سوره نساء، آیه ۷)

این آیه حق ارت بردن زنان را نیز اثبات می نماید در حالی که عرب جاهلی حتی حاضر نبود به زنان ارثی اختصاص دهد؛ همچنین اسلام زنان را در انجام معاملات و عقود اختیار داده و فرموده است: « يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَوْفُوا بِالْعُقُودِ » ای کسانی که ایمان آورده اید، به پیمانها (قراردادها) وفا کنید.

اگر زنی عقدی مانند اجاره، بیع، مزارعه، مساقات و مانند آن انجام دهد، کسی نیست که آن را غیر معتبر بداند؛ بنابراین در اصل حضور زنان در فعالیت های اجتماعی و اقتصادی تردیدی وجود ندارد؛ بانوان برای حضور در عرصه های اجتماعی و دست یافتن به آنچه سبب رشد و تعالی آنان می گردد، مختارند.

اسلام زن را مکلف به تامین نیازهای اقتصادی نکرده است و این منزلتی است که خداوند برای زن در نظر گرفته و او را از مسئولیت های اقتصادی در قبال خانواده معاف نموده و شغل خانه داری را برای او به عنوان عبادتی بزرگ و شایسته پذیرفته است.

مدیریت مصرف زنان در خانواده

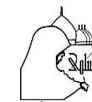
یکی از جلوه های بارز آمیختگی اقتصاد با معنویت آن است که هم درآمد و هم مصرف دارای ضوابطی اخلاقی است که رعایت این ضوابط اخلاقی به درآمدها برکت می دهد؛ لذا اسلام همه مسلمانان را به رعایت اوصافی همچون دوری از اسراف، رفاه زدگی و غیره در تمام جنبه های زندگی ملزم می سازد.

۱- پرهیز از اسراف و تبذیر

اسراف، در لغت به معنی تجاوز از حد است و تبذیر به معنای پخش کردن و متفرق ساختن است (الیاس، ۱۹۹۲، ص ۳۰) وقتی امیرمؤمنان علی (علیه السلام) در عطایای بیت المال رعایت مساوات نمودند، عده ای از خودخواهان بر حضرت ایراد گرفته، آن را خلاف سیاست دانستند.

حضرت ضمن ایراد خطبه ای به آنها فرمودند: «... الا و إن إعطاه المال فی غیر حقه تبذیر و اسراف و هو یرفع صاحبه فی الدنيا و یضعه فی الامر و یکرهه فی الناس و یمینه عندالله و لم یضع امرء ماله فی غیر حقه و لا عند اهله الا حرّمه الله شکرهم و کان لغیره ودهم...» (نهج البلاغه، خطبه ۱۲۶) آگاه باشید که بخشیدن مال در غیر حقتش تبذیر و اسراف است. (این کار در دنیا (به ظاهر) انجام دهنده آن را بالا می برد، ولی در آخرت موجب سرافکندگی وی می گردد، در میان مردم، گرامی اش می نماید؛ ولی در نزد خداوند خوارش می سازد. هیچ کس مال خودش را در غیر مورد حقتش مصرف نکرد و به غیر اهلش نسپرد جز اینکه خداوند او را از سپاسگزاری آنان محروم ساخت و محبتشان با دیگری بوده)

اسراف از هر نوعی که باشد، انسان را به نابودی می کشاند؛ به ویژه افرادی که با انکار آیات الهی و تکذیب پیامبران درباره خویش و جامعه ای که در آن زندگی می کنند اسراف کنند. خدای متعال می فرماید: « ثُمَّ صَدَقْنَاَهُمُ الْوَعْدَ »

فَأَنْجَيْنَاهُمْ وَمَنْ نَشَاءُ وَأَهْلَكْنَا الْمُسْرِفِينَ» (سوره انبیاء، آیه ۹) سپس وعده (خود) به آنان را راست گردانیدیم و آنها و هر که را که خواستیم نجات دادیم و افراط کاران را به هلاکت رساندیم.

یکی از سفارش های اسلام در زندگی فردی و اجتماعی، قناعت و ساده زیستی است. ساده زیستی و قناعت باعث عزت، سربلندی، آرامش خاطر، تکامل فکری، روحی و سعادت انسان می شود. در مقابل، تجمل گرایی و مصرف زدگی، بیماری خطرناکی است که مفاسد مادی و معنوی فراوانی دارد و زمینه ساز انواع آلودگیها و زشتی ها می شود. تجمل گرایی، اقتصاد خانواده را فلج می کند، افکار را به خود مشغول می سازد و از سازندگی باز می دارد. از این رو باید همگان برای اصلاح زندگی تجملی بکوشند. خصوصاً بانوان که نقش اساسی در تنظیم اقتصاد خانواده دارند.

یکی از ارزش های حاکم بر حوزه مصرف، اعتدال و میانه روی است. میانه روی یا حسن تقدیر از نتایج و آثار تدبیر است. مدیریت صحیح زندگی به اندازه گیری درست منتهی می شود. کسی که درآمد و هزینه خود را درست اندازه گیری و به خوبی مدیریت کند، به نقطه اعتدال در مصرف و هزینه می رسد که به اصطلاح علم اخلاق، سخاوت نامیده می شود. سخاوت حد وسط بخل و اسراف است. (نراقی، ۱۳۷۶، ج ۲، ص ۱۱۶) کسی که اندازه نگه می دارد و به اندازه شایسته خرج می کند، جواد و سخاوتمند و میانه رو است. آن که بیش از اندازه مصرف می کند، اسراف کار و آن که کمتر از حد نیاز خرج می کند، بخیل است. میانه روی نتیجه فعالیت عقلانی در زمینه نیازشناسی و برآورد کیفیت پاسخ به نیازهاست؛ بنابراین با عقلانیت نسبت مستقیم دارد. کسی که می تواند مصرف خود را در حد نیاز واقعی و به اندازه پاسخ به آنها کنترل کند، رشید و عاقل است.

خداوند در قرآن می فرماید: « وَ لَا تَجْعَلْ يَدَكَ مَغْلُولَةً إِلَىٰ عُنُقِكَ وَلَا تَبْسُطْهَا كُلَّ الْبَسْطِ فَتَقْعُدَ مَلُومًا مَّحْسُورًا » (سوره اسراء، آیه ۲۹) و دست خویش به گردنت میند (و بخل نوز و امساک مکن) و آن را یکسره مگشای (و به گزاف و زیاده روی، بخشش مکن) زیرا (در این صورت) نکوهیده و درمانده می نشینی. به این معنا که در کارهای خود اعتدال داشته باشید نه اسراف کار باشید و نه بخل بورزید. و پیامبر خدا (صلی الله علیه و آله) فرمودند: اندازه نگه داشتن در هزینه کردن، نیمی از گذران زندگی است. (ابن ابی جمهور، ۱۴۰۳، ج ۱، ص ۲۹۶) در نتیجه: این آیه شریفه و روایات وارده، افراط و تفریط در مصرف مال را نفی کرده به اعتدال سفارش می کند.

۲- تدبیر امور داخلی منزل

تدبیر، بهترین عامل موفقیت هر مدیر، از جمله زنان است که مدیر داخلی خانه هستند. حسن تدبیر، کلید موفقیت و رکن اساسی در پیشرفت و کمال هر اداره، سازمان و یا خانواده است. (قربانی، ۱۳۸۵، ص ۲۷) در مفهوم تدبیر، آینده نگری، برنامه ریزی، علم و دانش، حسابگری و حسابرسی، قدرت سازماندهی، و به کارگیری نیروها و نوآوری و عناوین مشابه، نهفته است. (دری نجف آبادی، ۱۳۹۰، ص ۱۳۰) هیچ مدیریتی نمی تواند بدون تدبیر راه به جایی برود و هر جا که نابسامانی و تباهی مشاهده می شود باید در جستجوی بی تدبیری در آنجا برآمد. (اسحاقی، ۱۳۹۰، ص ۱۳۰)

اداره صحیح و منظم خانه، خود یک هنر و مرتبه ای از شوهرداری و دارای فضیلت و ثواب بسیاری است. (حر عاملی، ج ۱۱، ص ۱۵) در فقه اسلامی، زن در خانه هیچ مسئولیتی در مورد هیچ یک از کارهای منزل ندارد، و حتی اگر شأن

او ایجاب نماید، خود نیز از انجام کارهای شخصی در منزل معاف بوده و همسر وی موظف است برای اینگونه موارد خدمتکار بگیرد و در صورت تمایل زن به انجام امور منزل، مرد باید اجرت پرداخت نماید. زمانی اجرت امور منزل، از ذمه مرد بری است که زن با رضایت کامل بدون اجرت انجام دهد. (وطنی، ۱۳۸۸، ص ۳۶)

عدم دریافت مزد در قبال کارخانه از سوی زنان خانه دار، دارای تولید درآمد است، ولی این درآمد پنهان است و پولی نیست که مستقیم به او بدهند، پولی است که به علت زحمات او در جیب خانواده می ماند تا برای رفاه همه خرج شود، زیرا اگر زن خانه به هردلیلی کار خانه داری را انجام ندهد، آن خانواده ناگزیر می شود با پرداخت مبلغی از درآمد خانوار، فردی را برای انجام امور به استخدام درآورد. (نساجی، ۱۳۸۴، ص ۶۰)

زنان در سه نظام باز تولیدی یعنی باز تولید زیست شناختی، باز تولید نیروی کار و باز تولید اجتماعی به طور اساسی مشارکت دارند و در واقع به باز تولید نیروی کار می پردازند. در حقیقت این زنان هستند که با تلاش های بی وقفه خود محیط زندگی را جهت ادامه حیات نیروی کار تنظیم می نمایند. (لهسایی زاده، ۱۳۷۵، ص ۴۶)

۳- تربیت فرزندان

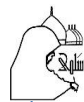
تربیت در لغت به معنای پروراندن یا پرورش آمده است (لویس، ۱۳۸۶، ص ۲۴۳) و در اصطلاح عبارت است از فراهم کردن زمینه ها و عوامل برای به فعلیت رساندن و شکوفا کردن استعداد های انسان در جهت مطلوب. (انوری، ۱۳۸۶، ج ۳، ص ۱۶۸۶)

تربیت دارای ابعاد مختلفی است؛ از جمله تربیت عقلی، تربیت عاطفی و اخلاقی و جنسی. از مهمترین اهداف تربیتی اسلام در موضوع رابطه انسان با خود، پرورش و تقویت عقل و اندیشه است. عقل به عنوان حجتی درونی، کانونی برای پرورش مستدل فطریات آدمی و زمینه ای مناسب برای تحقق گرایش های مختلف فراهم می رساند. (یوسفیان، ۱۳۸۶، ص ۶۵)

بشر، همواره در طول تاریخ به دنبال برخورداری هر چه بیشتر از بهره های دنیوی، ثروت و نعمتهای الهی بوده است. ثروت و امکانات، برای تأمین رفاه و آرامش روحی و سکون خاطر است. به دست آوردن رزق حلال، در زندگی فردی و اجتماعی هر انسانی تأثیر بسزایی دارد و میتوان آن را به عنوان یک ارزش اخلاقی تلقی کرد.

رعایت نکردن اصول شرعی در کسب مال و تأمین معاش، آفت ها و صدمات روحی و مادی بسیاری دارد که نه تنها دامنگیر زندگی حال افراد می شود بلکه حتی زندگی آینده فرزندان را هم تحت تأثیر قرار می دهد. (شریفی، ۱۳۹۳، ص ۱۰۲)

یکی از عواملی که مردان را به سوی کسب درآمدهای نامشروع سوق می دهد، فشار ناشی از تأمین هزینه های بالا و غیرمتعارف خانواده است. این هزینه ها، می توانند علل مختلفی چون ناکار آمد بودن برنامه اقتصادی خانواده، چشم و هم چشمی، اسراف، مصرف گرایی، زیاده خواهی و پرتوقعی فرزندان و ... باشد که در همه این موارد می توان گفت زن نقش اساسی و کلیدی در مهار مشکلات اقتصادی خانواده دارد. (همان، ص ۱۰۴)

خانواده به عنوان اولین پایگاه تربیت و پرورش منابع انسانی است و مادران نقش اساسی را در زمینه تربیت و پرورش فرزندان ایفا می کنند، اثرگذاری قابل توجه آنان آشکار است و این نقش، ویژه زنان است. هرگاه منابع انسانی در محیطی سالم، با انگیزه و احساسات و عاطفه و خیرخواهی پرورش یابد و با عزت نفس و مناعت زندگی را بگذارند، نیروی قوی تری در چرخش امور اقتصادی و اجتماعی خواهد داشت. زنان با فراهم کردن و آماده ساختن محیطی با نشاط و صمیمی برای تأمین نیازهای مادی و معنوی و توجه به بهداشت روحی، جسمی و روانی اعضای خانواده اثر مستقیم بر اقتصاد می گذارند. (اسحاقی، ۱۳۹۰، ص ۱۶۷)

نقش فرزندان که از سویی مصرف کنندگان عمده در خانواده ها می باشند و از سویی دیگر جایگاه مهمی در اقتصاد آینده خانواده خواهند داشت، لزوم توجه به آموزش صحیح و هدایت آنان را پررنگ تر می کند. با رهبری صحیح در اقتصاد خانواده ویژگی هایی مانند: جمع گرایی، صداقت، دلسوزی، صرفه جویی، مسئولیت پذیری، قناعت و ... در فرزندان رشد و پرورش می یابد. (رضایی آهوانویی، ۱۳۹۰، ص ۱۵۸)

فرزندان باید با روحیه قناعت و پس انداز کردن آشنا شوند. این شیوه تربیتی باید از دوران کودکی شروع شود تا در خانواده نهادینه شود. باید این آگاهی به فرزندان داده شود که پس انداز برای مقابله با مخارج ناگهانی و غیرعادی است. فرزندان باید بیاموزند که تفاوت های مادی، ملاک ارزش گذاری انسان ها نیست و اگر شخصی بخواهد بدون توجه به امکانات، میزان درآمد، قناعت و رضایت به آنچه خداوند به او داده است به زندگی دیگران چشم بدوزد، بی تردید آسایش و بهداشت روانی خود و خانواده اش را به مخاطره خواهد انداخت، چرا که انسان در کسب مادیات حریص است و هرچه در این زمینه بیشتر پیش رود، بیشتر غرق خواهد شد و هرگز به آرامش نخواهد رسید. (موسوی، ۱۳۸۸، ص ۲۰۹)

تربیت اقتصادی فرزندان به دو روش مستقیم و غیرمستقیم صورت می گیرد که بخش روش غیرمستقیم مهم تر از مستقیم بوده است. تربیت اقتصادی فرزندان به طور مستقیم، به این گونه است که درباره مسائل اقتصادی با آن ها گفتگو شود. بهتر است فرزندان با بودجه خانواده آشنا باشند و از مقدار حقوق یا دستمزد والدین خود آگاهی یابند و بیاموزند که از وسایل زندگی به طور عاقلانه ای استفاده کنند و نسبت به وسایل مشترک و عمومی خانواده دلسوزی لازم را از خود نشان دهند. (شریفی، ۱۳۹۳، ص ۱۱۵)

از میان اعضای خانواده، مادر نقش بیشتری در تربیت کودک دارد. او نخستین کسی است که رابطه ای مستقیم با کودک دارد، نیازهایش را تأمین می کند و به خواسته های او پاسخ می گوید. از این رو، کودک از عواطف، احساسات، نگرش ها و اندیشه های مادر بیشتر متأثر می شود و بر این اساس وظیفه مادر در برابر تربیت کودک سنگین تر است. (یوسفیان، ۱۳۸۶، ص ۶۷) در روش غیرمستقیم عملکرد والدین، خصوصاً مادر اثر گذار است و در روش مستقیم، از طریق کلام و سخن گفتن با فرزندان اثر خود را می گذارد. (شریفی، ۱۳۹۳، ص ۱۱۴)

علم نقش اول را در رشد اقتصادی ایفا می کند. در این حقیقت هرگز نمی توان تردید کرد، حال آنکه اسلام پیش از چهارده قرن قبل آن را اعلام کرده بود؛ خیرالدنیا و الآخره مع العلم و شر الدنیا و شر الآخره مع الجهل؛ خیردنیا و آخرت، با علم تأمین می شود؛ و شر دنیا و آخرت با جهل است. (محمدی ری شهری، ۱۳۸۸، ص ۱۶)

در نظام خانواده نقش زن کلیدی و دست کم یکی از ارکان دوگانه تأسیس این نظام است. تحصیلات زنان در مدیریت خانواده، دسترسی به دانش لازم برای زندگی درست را تسهیل می کند. [۱۶۲] علم، شرط لازم برای موفقیت و برنامه ریزی در هر امری بوده و بازوی هر مدیری است. (منصور نژاد، ۱۳۸۴، ص ۱۰۹)

ذهن علمی و محیط فرهنگی مناسب، هم اهمیت و ضرورت برنامه ریزی به افراد تحصیل کرده را می آموزد و هم آنها را با راههای رسیدن به این مقصود آشنا می کند و از این رو، زنان تحصیل کرده با دستانی پر می توانند برای آینده زندگی و ابعاد و مسائل آن بیندیشند. (همان، ص ۱۱۷)

مادر تحصیل کرده، در انجام کارهای خانه کارآمدتر بوده و فرزندان سالم و تغذیه بهتری دارد. او بر سطح آموزش و تحصیلات فرزندان نفوذ بیشتری دارد. (ملک زاده، ۱۳۸۹، ص ۴۸) او می تواند مراقب پیشرفت تحصیلی آنان باشد. در صورت نیاز به آنها کمک و راهنمایی کند که با این حال دیگر نیازی به گرفتن معلم خصوصی و یا کتب کمک درسی و ... نخواهد بود. سواد زن زمینه ساز راه یابی او به عرصه مفیدتری از فعالیت اقتصادی و کسب در آمد بیشتر برای اداره معاش خانواده خویش و بهبود زندگی و رفاه خانوادگی آنان می گردد. (صلیبی، ۱۳۷۷، ص ۳۱۴)

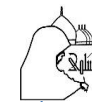
زنانی که تا حدی از آموزش اولیه برخوردارند، مدیرانی کوشا و توانمند برای اداره منابع خانه داری بوده و در زمینه فعالیتهای مربوط به تندرستی، بهداشت، تغذیه و تعلیم و تربیت و ... موجبات ارتقا و بهزیستی خانواده را فراهم می کند. (ناجی، ۱۳۸۰، ص ۲۸)

یکی از موارد آگاهی، آشنایی زنان با بیماریهای مختلف، لااقل در سطح اطلاعات ضروری در مورد بیماری هایی که غالباً انسان در معرض ابتلا به آنهاست که به آنها کمک می کند که هم به روش های پیشگیری از آنها توجه کند و هم با تشخیص به موقع از خطرات عوارض آنها بکاهد و هم با به کارگیری این اطلاعات در جامعه، به دیگران نیز در این دو زمینه کمک نماید. (اصفهان، ۱۳۸۵، ص ۲۱۷)

روش های پیشگیری بسیار آسان، کم هزینه و یا حتی بدون هزینه و اطمینان بخش است. اگر زنان با روش های پیشگیری آشنا باشند به راحتی می توانند با پیشگیری از ابتلا به بیماری ها، کمک به اقتصاد خانواده نمایند. (همان، ص ۲۶۵)

زنان با کسب آگاهی های لازم در مورد نحوه مصرف قادر خواهند بود که هزینه های خانواده و جامعه را کنترل نمایند و باعث ارتقاء سطح مدیریت بهره وری ملی شوند که این امر از طریق بهینه سازی مصرف در خانواده حاصل می شود. (ادیب، تاجور و پور طهماسبی، ۱۳۸۸، ص ۷۵)

۵- تقسیم کار

تقسیم کار یکی از قوانین طبیعی است که منظور از آن بدست آوردن نتیجه بهتر است. هرچه عملیات سازمان توسعه یابد، اهمیت تخصص و تقسیم کار بیشتر می شود. تقسیم کار یکی از عوامل مؤثر در بحث مدیریت اقتصادی است.

زن با تقسیم کار بین افراد خانواده می تواند بازدهی خانواده را بالا برد و از سنگینی و فشار کار بر یک نفر بکاهد. با تقسیم کار نیازی به کمک گرفتن از کارگر و مستخدم نخواهد بود و بخشی از بودجه خانواده برای این مسأله صرف نخواهد شد. (ملک مطیعی، ۱۳۹۰، ص ۲۵)

تقسیم کار به این معنا نیست که فعالیت زن منحصر در امور خانه است بلکه زن می تواند با توجه به مدیریت و سازماندهی صحیح در امور خانه و با محاسبه مطلوبیت حاصل از اشتغال همچون خستگی از کار در منزل و بیرون از منزل، مخارج و ... علاوه بر بالا بردن سطح فعالیت های اجتماع در زمینه های مختلف به بودجه خانوار نیز کمک نماید. (اسحاقی، ۱۳۹۰، ص ۱۶۹)

اگر زن به عنوان مدیر داخلی خانواده با استفاده از تقسیم کار بین اعضاء، آنها را مسئولیت پذیر کند و در انجام امور خانه شریک گرداند؛ اولاً از فشار عصبی و روحی کارها بر یک فرد می کاهد و در نتیجه از سلامت روحی و بدنی بهتری برخوردار خواهد شد و ثانیاً با حاصل شدن اوقات فراغت بیشتر، ناشی از تقسیم کار می تواند دست به تولیدات و مشاغل خانگی بزند که این مسأله منجر به افزایش درآمد خانواده خواهد شد.

۶- نظارت و کنترل

نظارت و کنترل، بخش مهمی در امور و تضمینی است برای استفاده بهینه از فرصت ها و افزایش کارآمدی امکانات که مدیر سازمان یا خانواده را در انجام صحیح مسئولیتش کمک می کند. شایسته است انسان نظارت و ارزیابی را از اعمال خودش شروع کند، تا در این حسابرسی نقص های خود را یافته، و به اصلاح آنها موفق شود. در این راستا، نظارت مناسب در یک مجموعه نیز، به بهبود کل آن مجموعه می انجامد.

بسیاری از تئوری های پویای اقتصادی به علت ضعف اجرایی در عمل دچار تزلزل می شود و بدون نظارت و بازرسی دقیق هیچ سیاست اقتصادی نمی تواند در اجرا و عمل موفق باشد. (حائری، ۱۳۷۸، ص ۵۸) موضوع نظارت و کنترل اقتصادی خانواده در دو بخش درآمد و مصرف از جمله وظایف مدیریتی زنان است.

آنچه به راستی اقتصاد خانواده را منحصر به فرد می کند، وجود ارتباطات درونی بین نقش های شغلی و خانوادگی است، یعنی رابطه ای که به طور معمول و در غیر از مباحث اقتصادی خانواده یافت نمی شود. موضوع اصلی این است که برای تأمین هزینه ها، به اقتصادی حلال، سودآور و موفقیت آمیز نیاز است. نظارت و سرپرستی، یکی از لوازمی است که برای تداوم حرکت در مسیر صحیح، ضروری است.

بدون تردید در این راستا، هم وظیفه ایجاد باورها و ارزش های صحیح و هم ارزیابی و نظارت مستمر بر آنها بر عهده خانواده به عنوان مرز تربیتی شکل گیری و کنترل شخصیت افراد خواهد بود. (شریفی، ۱۳۹۳، ص ۱۱۷) زنان نقش قابل توجهی در تولید و افزایش درآمد و بهبود اقتصاد خانواده دارند، اما از مهم ترین سیاست گذاری های در محیط

خانه و خانواده، سیاست گذاری در نحوه توزیع و مصرف درآمد خانواده است. امروزه زنان به ویژه در شهرها در مورد توزیع و نحوه هزینه درآمد خانواده نقش عمده تری دارند، زیرا در موارد زیادی مردان، این مسئولیت را به زنان واگذار کرده اند. زن شایسته، همواره دخل و خرج زندگی مشترک را مورد ارزیابی و اندازه گیری قرار

می دهد و چگونگی تأمین نیازهای خود و اعضای خانواده را با آن می سنجد و بر همان پایه خرج می کند. (یوسفیان، ۱۳۸۶، ص ۸۹)

خانه پایه اصلی انسان سازی است. مادر نقش اصلی در آن دارد و باید با نظارت مستقیم در پرتو احکام اسلام و اصول اخلاقی آن، برای تربیت نسل جدید و آمادگی آنها در پذیرش سختی های زندگی تلاش نماید.

با نظارت و کنترل بر درآمد از طریق ارشاد و امر به معروف و نهی از منکر توسط بانوان از داخل شدن مال حرام به اقتصاد خانواده جلوگیری می شود و همچنین با نظارت و کنترل در بخش مصرف منجر به استفاده درست و بهینه از درآمد و ممانعت از هزینه های بی جا می گردد. (ملک مطیعی، ۱۳۹۰، ص ۳۲)

۷- پس انداز

آینده نگری، ایجاب می کند که انسان همه درآمد خود را یکجا مصرف نکند؛ بلکه آینده خود را نیز در نظر بگیرد و برای تأمین آرامش خاطر خود، در صورت امکان، بخشی از درآمدها را پس انداز کند. بدیهی است که آینده نگری و پس انداز در سطح کلان برای تأمین نیازهای جامعه و خانواده از اهمیت دو چندانی برخوردار است و با آینده نگری فردی، قابل مقایسه نیست. (شریفی، ۱۳۹۳، ص ۱۲۲)

پیامبر خدا (صلی الله علیه و آله) فرمودند: آدمی، هرگاه وسایل زندگی اش به قدر نیاز فراهم باشد روانش آسایش می یابد. (کلینی، ۱۴۰۱، ج ۴، ص ۱۱، ح ۵) و امام رضا (علیه السلام) فرمودند: هرگاه انسان به اندازه خوراک سالش را فراهم آورد. سبک بار و آسوده خاطر می شود. امامان باقر و صادق (علیهما السلام) تا زمانی که به قدر خوراک سالشان را آماده نمی کردند، ملکی نمی خریدند. (کلینی، ۱۴۰۱، ج ۵، ص ۸۹، ح ۱) و امام صادق (علیه السلام) به خدمتکارش مصادف - فرمودند: زمینی پر درخت یا کشتزاری تهیه کن؛ زیرا هرگاه اتفاق (ناگوار) یا مصیبتی برای انسان پیش آید و او به یاد آورد که پشتوانه ای مالی دارد که خانواده اش را اداره کند، سخاوتمند خواهد بود. (کلینی، ۱۴۰۱، ج ۵، ص ۹۲، ح ۵) امام (علیه السلام) آینده نگری و پس انداز را عامل آرامش و نیکوکاری می دانند.

آن حضرت می فرمود: از نزدیک ترین یاران پیامبر (صلی الله علیه و آله) که شما آنها را به فضل و زهد و تقوا می شناسید، سلمان و ابوذر هستند. شیوه سلمان چنین بود که هرگاه سهمیه سالانه اش را از بیت المال دریافت می کرد، مخارج، یک سالش را ذخیره می نمود تا زمانی که در سال آینده نوبت سهمیه اش برسد. به او اعتراض کردند که تو با این همه زهد و تقوا در فکر ذخیره آینده ات هستی! شاید امروز و فردا مرگ تو برسد! سلمان در جواب می فرمود: شما چرا به مردن فکر می کنید و به باقی ماندن نمی اندیشید؟! ای انسان جاهل! شما از این نکته غفلت می کنید که نفس انسان اگر به مقدار کافی وسیله زندگی نداشته باشد، در اطاعت حق کندی و کوتاهی می کند و نشاط و نیروی خود را

در راه حق از دست می دهد؛ ولی همین قدر که به اندازه نیازش وسیله و مال دنیا فراهم شد با اطمینان و آرامش بیشتری به اطاعت حق می پردازد. (حر عاملی، ج ۱۷، ص ۴۳۵)

نتیجه

گرچه در نگاه دینی، زندگی حقیقی در سرای آخرت تحقق می یابد و به گفته ی قرآن شریف زندگی دنیا جز سرگرمی و بازیچه ای بیش نیست و بی تردید زندگی حقیقی تنها سرای آخرت است؛ لکن باز از نگاه قرآنی، چگونگی گذران زندگی انسان از جمله نحوه دخل و خرج او تاثیر گریز ناپذیر و حتمی بر چگونگی حیات جاویدان او در سرای آخرت دارد. بر همین اساس چگونگی مصرف و هزینه کردن اموال از مباحث مهم دینی محسوب می گردد. نقش زنان در تولید، حفظ و نگهداری و مصرف بسیار با اهمیت بوده و توانایی آنان در مدیریت اقتصادی و حفظ کرامت خانواده به اثبات رسیده است. تمام ارزش ها و قابلیت ها در سایه ی برنامه ریزی مدبرانه و همه جانبه و ایثارگرایانه زنان تحقق یافته است. چنانچه استعدادهای آنان در حفظ کرامت و قداست خانواده لحاظ نشود بروز مشکلات اقتصادی دامنگیر خانواده و اگر توجه به بانوان فرهیخته جامعه به بروز استعدادهای آنان در جهش تولید در خانواده، و جامعه منجر شود؛ موجب رشد و ترقی نیمی از جامعه گردیده و توسعه فرهنگی و اقتصادی ثمره بالندگی بانوان خواهد بود. بدین جهت به نظر می رسد عنایت به ابعاد روحی و توانمندی زنان باعث خود اتکایی، امید به زندگی بهتر شده و ارتقای سلامت روح و روان آنان را در پی خواهد داشت.

منابع

قرآن شریف

نهج البلاغه

- ۱- آمدی، عبدالواحد، ۱۳۷۳، **غرر الحکم و درر الکلم**، مترجم: محمد علی انصاری قمی، دانشگاه تهران، تهران
- ۲- الأحسانی، محمد بن علی (ابن ابی جمهور)، ۱۴۰۳، **عوالی اللآلی فی الأحادیث الدینیة**، تحقیق: مجتبی العراقی، مطبعة سید الشهداء، قم
- ۳- اسحاقی، حسین، ۱۳۹۰، **مبانی و راهبردهای جهاد اقتصادی**، نشر هاجر، قم
- ۴- الیاس، معلوف، ۱۹۹۲، **المنجد فی اللغة**، دارالمشرق، بیروت
- ۵- حائری، محسن، ۱۳۷۸، **اندیشه های اقتصادی در نهج البلاغه**، عبدالعلی آل بویه لنگرودی، نشر بنیاد نهج البلاغه تهران
- ۶- حر عاملی، محمد بن حسین، ۱۴۱۲، **وسائل الشیعه**، نشر موسسه ال البيت (علیهم السلام)، قم
- ۷- خمینی (الموسوی)، سید روح الله، بی تا، **تحریر الوسیلة (۲ جلدی)**، نشر اسماعیلیان نجفی، قم
- ۸- رضاییان، علی، ۱۳۹۸، **اصول مدیریت**، سازمان سمت، تهران
- ۹- سیوطی، جلال الدین، ۱۳۶۵، **الدر المنثور**، دارالمعرفة، بیروت

۱۰- شیخ صدوق (محمد بن علی ابن بابویه قمی)، من لا یحضره الفقیه، تحقیق: علی اکبر الغفاری، النشر الاسلامیه، قم

۱۱- -----، بی تا، الخصال، انتشارات جامعه مدرسین، قم

۱۲- صافی، احمد، ۱۳۷۴، خانواده متعادل، انجمن اولیاء و مربیان، تهران

۱۳- طباطبائی، سید محمد حسین، ۱۳۹۷، المیزان فی تفسیر القرآن، دارالکتب الاسلامیه، تهران

۱۴- قرشی، سید علی اکبر، بی تا، قاموس قرآن، بی تا، دارالکتب الاسلامیه، تهران

۱۵- القرشی، عبدالله بن محمد، ۱۴۰۹، مکارم الاخلاق، دارالکتب العلمیه، بیروت

۱۶- کلینی، محمد بن یعقوب، ۱۳۶۷، کافی، دارالکتب الاسلامیه، تهران

۱۷- کاپوراسو، جیمز ای، ۱۳۹۸، نظریه های اقتصاد سیاسی، مترجم: محمود عبدالله زاده، نشر ثالث، تهران

۱۸- مجلسی، محمد باقر، ۱۴۰۵، بحارالانوار، دار احیاء التراث العربی، بیروت

۱۹- محمدی ری شهری، محمد، ۱۳۸۸، الگوی مصرف از نگاه قرآن و حدیث، ۱۳۸۸، مؤسسه علمی فرهنگی دارالحدیث، قم

۲۰- مطهری، مرتضی، ۱۳۵۷، نظام حقوق زن در اسلام، ۱۳۵۷، صدرا، تهران

۲۱- ملک مطیعی، زهرا، ۱۳۹۰، مدیریت امور اقتصاد خانواده، ۱۳۹۰، انتشارات بوی شهر بهشت، مشهد

۲۲- وطنی، منصوره، ۱۳۸۸، حقوق و وظایف زن و شوهر در قرآن و کلام اهل بیت - علیهم السلام -، انتشارات زائر، قم

۲۳- یوسفی، احمد علی، ۱۳۸۶، نظام اقتصاد علوی، سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، تهران

۲۴- یوسفیان، نعمت الله، ۱۳۸۶، تربیت دینی فرزندان، زمزم هدایت، قم

مقالات

۱- ادیب، یوسف، تاجور، آذر، پور طهماسبی، سیاوش، ۱۳۸۸، نقش زن ایرانی در اصلاح الگوی مصرف، مجله مهندسی فرهنگی، شماره ۳۵-۳۶

۲- رضایی آهوانویی، زهرا، ۱۳۹۴، نقش زن در اقتصاد خانواده، طهورا، شماره ۹

۳- صلیبی، ژانست، ۱۳۷۶، زن، سواد و توسعه، مجله فرهنگ، شماره ۲۲-۲۳

۴- لهسایی زاده، عبدالعلی، ۱۳۷۵، نقش زنان در اقتصاد روستایی ایران، مجله علوم اجتماعی و انسانی دانشگاه شیراز، شماره ۲۱-۲۲

